
SOBRE RACES I ETNOLOGIA ANIMAL A CATALUNYA

Pere-Miquel Parés-Casanova

Departament de Ciència Animal, Escola Tècnica Superior
d'Enginyeria Agrària (ETSEA), Universitat de Lleida

REBUT: 20 d'octubre de 2018 - ACCEPTAT: 20 de novembre de 2018

RESUM

En aquest article, l'autor fa un repàs del que considera que són els grans moments en l'estudi de les races autòctones catalanes, i hi destaca que la majoria han estat estudis més de caire etnogràfic que etnològic, si entenem l'etnografia com una «etnologia descriptiva», i sovint no s'ha superat el primer pas per a l'anàlisi etnològica, que ultrapassa la simple observació externa. A més, s'hi exposen alguns tòpics que planen sobre el concepte de *raça*, i l'autor destaca la importància d'anar més enllà de considerar-les com a mers dipositaris d'un patrimoni gènic.

PARAULES CLAU: animals domèstics, etnografia animal, zootècnia.

SOBRE RAZAS Y ETNOLOGÍA ANIMAL EN CATALUÑA

RESUMEN

En este artículo, el autor repasa lo que, según su parecer, son los grandes momentos en el estudio de las razas autóctonas de Cataluña. A la vez, destaca el sesgo del que han adolecido la mayoría de esos estudios, en el sentido de constituirse más como meramente etnográficos que etnológicos —bajo el prisma de que la etnografía constituiría una «etnología descriptiva»; o, dicho de otro modo, que frecuentemente estos estudios no han superado la

Correspondència: Pere-Miquel Parés i Casanova. Departament de Ciència Animal. ETSEA. Universitat de Lleida. Av. Rovira Roure, 191, 25198 Lleida (Catalunya). Tel.: 973 706 460. A/e: peremiquelp@ca.udl.cat.

simple observación externa, sin tener en cuenta los valores y elementos antrópicos que las envuelven. El autor expone, además, algunos tópicos que pesan sobre el concepto de *raza*, destacando lo importante que es ir más allá de su consideración como un mero depositario de un acervo genético y tener en cuenta todo el acervo cultural que lleva asociado.

PALABRAS CLAVE: animales domésticos, etnografía animal, zootecnia.

ON ANIMAL BREEDS AND ETHNOLOGY IN CATALONIA

ABSTRACT

This paper makes a review of the key moments in the study of Catalan local breeds, shedding light on the bias that most previous studies have shown by being more ethnographic than ethnological in character, if “ethnography” is understood to be “descriptive ethnology”. In other words, they have often failed to reach the level of ethnological analyses, being merely external observations. We also expose some clichés that pivot around the concept of *breed*, highlighting the importance of going beyond the consideration of breeds as mere repositories of a genetic pool.

KEYWORDS: domestic animals, animal ethnography, zootechnics.

1. INTRODUCCIÓ

En els darrers 100 anys, però sobretot a partir dels anys 40 del segle passat, a Catalunya es van substituir força races animals domèstiques per altres de més productives,¹ a causa de la pèrdua de territori ramader o pel desús de les seves aptituds (Álvarez, 2015). Algunes d'aquestes races són el moltó tarragoní (Álvarez, 2015), emparentat amb la maellana, la cabra rascla del Garraf o el porc de Vic (Parés i Vilaró, 1990),² i la vaca catalana o el cavall català (Parés, 2002). Són races poc competitives en producció intensiva, que, sens dubte, constitueixen una reserva important de variabilitat genètica,

1. «It should be remembered that the importation of foreign breeds into any country may be extremely valuable, and from an economic standpoint very much better than trying to change an existing breed of animals to fit the changed conditions» (Hagedoorn, 1939).

2. Possiblement amb interès per a la producció de carn en forma de cansalada per a condimentar més que per a un consum directe, molt apte per al pasturatge.

com, per exemple, en l'adaptació a condicions ambientals adverses o en l'ús dels recursos naturals (Laurent, 1999). Al mateix temps, aquestes races representaven el suport d'uns valors culturals associats que, en perdre's la població animal, també s'han extingit, atès que la raça va més enllà d'un conjunt d'animals més o menys uniforme o tipificat, i sol estar associada a unes pràctiques ramaderes i culturals gens menyspreables.

En aquest article repassarem la història de l'estudi de les races domèstiques catalanes, des d'un punt de vista personal fruit dels anys que fa que ens hi dediquem. N'exclourem les races avícoles i de conills, estudiades ja per l'eminent Amadeu Francesch i Vidal, que ens va deixar el 2016.

2. APUNTS HISTÒRICS SOBRE EL DESENVOLUPAMENT DE L'ETNOLOGIA ANIMAL A CATALUNYA

El segle XIX és una època convulsa a Espanya, marcada per les guerres de la Independència (1809) i la pèrdua de les colònies d'ultramar (1898), però alhora amb una gran efervescència científica amb l'evolucionisme darwinian i la medicina experimental de Bernard.

Significa l'aparició del naturalisme, propiciat pels estudis de Charles Robert Darwin (1809-1882), Henry Walter Bates (1825-1892) i Alfred Russell Wallace (1823-1913), que beuen de la tasca de les societats il·lustrades i els col·leccionistes *amateurs*, i el subsegüent impacte en l'antropologia científica, amb l'estudi de les poblacions de les colònies i la derivada de les races amb la recerca en eugenesia. A escala local, la Renaixença accentua el moviment escolta que desenvoluparà accions per tot el territori i promourà estudis folklòrics i de revelació del patrimoni natural català.

Tanmateix, l'inici dels estudis en etnologia animal a Catalunya és posterior i es remunta als estudis de Pere Màrtir Rossell i Vilar (Corominas, 1990) durant el primer terç del segle passat (Rossell, 1930 i 1931). Possiblement el moviment de renaixement nacional va propiciar un clima d'estudi i un intent de recuperació anomenat «les mares de l'ànima catalana» (Calvo, 1990).

Rossell atribuïa al concepte *raça* una importància antropològica decisiva; amb una certa «cientificitat», tot sigui dit, i cal reconèixer-li algunes «imaginacions racials», basades en un empirisme i un gran simplisme històric: «las razas existentes en Cataluña se remontan a los tiempos prehistóricos» (Rossell, 1930), i

Quan pot dir-se que una raça és autòctona? Considerarem per tal la raça l'existència de la qual sigui innegable en el quaternari, és a dir, que la seva presència en el nostre territori no pugui imputar-se a cap moviment de pobles, i per eliminació, que en cap altre país no existeixi una raça igual (Rossell, 1931).

Tot i això, cal entendre-ho dins de la posició d'una Catalunya d'uns anys després de la Renaixença, alimentada per mites i llegendes del folklore del moment. Malauradament, algunes de les seves imaginacions sovint han passat a ser realitats històriques, com és el cas de la «vaca marinera». La incapacitat de cristal·lització, en forma de resultats tangibles, dels projectes de recuperació iniciats, en part és conseqüència d'una manca gairebé absoluta de mitjans —no de suport institucional—, que hauria pogut recuperar-se aleshores i que no arribaria a fer-se pel context polític del moment. La monografia de Turiera i Puigbò, veterinari a Puigcerdà, sobre el cavall cerdà (Turiera, 1913), s'emmarcaria igualment dins d'aquest context.

En un segon moment, a mitjans del segle passat, destaquen les monografies sobre la vaca de l'Albera (Mascort, 1957), l'ase català (Salvans, 1947) (Romagosa, 1958) i el cavall de tir per part de Pere Solà (les seves *Memo-ri-ias*, del 1943 al 1954, deixen constància dels concursos de bestiar cavallí a la Cerdanya i l'Alt Empordà)³ (Soldevila, 2005) i de Gelabert, que també parla de l'ase (Gelabert, 1951). El gos d'atura té, amb Agustí Franco, un gran impulsor. Igualment, el professor Sotillo Ramos dirigeix la tesi doctoral «El perro de pastor catalán» a Josefina Ávila Cantariño (Roca, 1998). Però de cap manera, aquests estudis, de valor científic molt diferent entre ells, representen una voluntat col·lectiva ni connecten amb els treballs de Rossell i Vilà, els quals foren arrabassats per les circumstàncies de la desfeta cultural i política de la postguerra.

El tercer moment en el desenvolupament de l'etnologia animal a Catalunya, ja en època democràtica, estarà reduït, en l'àmbit científic, gairebé exclusivament a la tasca feta a l'Escola Universitària d'Enginyeria Tècnica Agrícola de Barcelona sobre l'ovella ripollesa (Ferret, 1983) i al Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat de Catalunya sobre el cavall, aleshores encara anomenat hispanobretó⁴ (Torres *et al.*, 1983) i sobre la vaca de l'Albera, a càrrec de Xavier Carré (Jordana *et al.*, 1999). En l'àmbit divulgatiu, es començaran a catalogar les races catalanes com a conjunt: a la *Història Natural dels Països Catalans* (Folch, 1987), a la *Revista de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre* (Cabús, 1988) i a la malaguanyada revista *Ciència* (Parés i Vilaró, 1990).

L'etnologia animal agafa embranzida a Catalunya com a corpus propi de recerca, quan la Facultat de Veterinària de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) s'hi vincula com a motiu de recerca, creada el 1982 (Roca, 1998), i es caracteritza per una gran consolidació com a disciplina pròpia, majoritàriament a la Universitat. En paral·lel a aquest important volum de

3. D'aquí es dedueix que la població equina hipermètrica s'estenia aleshores molt més enllà de les comarques pirinenques, que és on es restringeix actualment, i tenia una vocació de tir, no sarcopoètica, com en l'actualitat.

4. L'actual cavall pirinenc català, que durant uns anys, per a diferenciar-lo de les poblacions equines veïnes, es va anomenar no oficialment agrupació hipermètrica pirinenca.

recerca que s'anirà generant, avançarà la institucionalització de les races, amb el reconeixement oficial de moltes d'elles. En són reflex l'ampliació dels estudis sobre el gos d'atura català (Jordana, 1989), la vaca de l'Albera (Jordana *et al.*, 1991 i 1999; Casellas *et al.*, 2004) i l'ase català (Jordana i Folch, 1996) (figura 1), i els primers sobre la bruna dels Pirineus (Jordana *et al.*, 1991; Jordana i Piedrafita, 1996). I així, fins als darrers anys, en què s'ha pogut elaborar un bon corpus propi d'estudis sobre les diferents poblacions domèstiques d'animals catalanes, molts d'ells des de l'equip de la UAB liderat pel professor Jordana, els quals en molts casos han acabat desembocant en el reconeixement d'aquestes poblacions com a races pròpies.

És interessant destacar que la recerca en els extrems meridionals i septentrionals de Catalunya no comença fins a principis del segle actual: sobre la cabra blanca de Rasquera amb Carné (2005), i sobre l'ovella Aranesa (figura 2) amb Parés (2008). Possiblement sigui una mera dificultat d'accés a aquestes contrades que ho expliqui (el túnel de Vielha fou inaugurat el 1948, per exemple, i fins aleshores des d'Espanya només s'hi podia accedir pel dur coll de la Bonaigua).

Al mateix temps, mentre aquesta recerca anava augmentant, es produïa a escala popular un fenomen d'eclosió de l'interès per algunes d'aquestes races. Aquest fet ha influït en la tasca d'afeccionats, respecte als quals hi ha una gran distància pel que fa a mètodes i rigor, fruit d'una formació acadèmica insuficient i dispersa, i de la manca d'entroncament amb els investigadors consolidats. Tanmateix, amb aquests afeccionats es comparteix la vocació apassionada de conservar una realitat animal del país. Podem trobar, però, en alguns casos, unes poques recerques exhaustives, fetes per investigadors no vinculats directament a la UAB i que van més enllà del que és purament etnogràfic —en un sentit pur del terme— (Hovelacque, 1876), com les de Santiago Álvarez (2005 i 2015) i Ignasi Sinfreu Blasi (2011). Però en general, no és així, atès que no s'han enfocat els estudis de les races animals, no s'han centrat «dins la ramaderia» (orígens, tradicions de maneig, mitologia i llegendes, medicina popular, identitat local, interacció amb el medi...), ja que l'objectiu habitual ha estat més l'estudi com a mera població animal que dins d'un conjunt de pràctiques ramaderes, una visió més general en l'espai i en el temps.

3. LA RICA TRADICIÓ ETNOLÒGICA ANIMAL A ESPANYA

El corpus d'articles més «científics» abasta des de finals dels anys 80 fins a l'actualitat, quan en el Departament de Ciència Animal de la Universitat de Lleida (UdL) també s'estan duent a terme recerques. Tal com ha quedat expressat en la secció anterior, aquesta producció inclou bàsicament el treball

FIGURA 1. *Somera catalana*



FONT: Fotografia de l'autor.

FIGURA 2. *Ovella aranesa*



FONT: Fotografia de l'autor.

realitzat a la Facultat de Veterinària de la UAB i, més recentment, al Departament de Ciència Animal de la UdL.

Però, si repassem el que s'ha publicat sobre etnologia animal, veiem clarament algunes llacunes d'enfocament (no insuficiències metodològiques), en part per estar massa dissociades del marc metodològic més tradicional en etnologia animal. D'altra banda, és un marc molt ric i abundós en obres d'etnologia animal (Berbiela i Arán, 1907; Moyano, 1908; Aparicio, 1944), fornides de termes precisos, que haurien de ser clàssics de consulta no només per la riquesa de termes descriptius que usen —els caràcters prosopis, els plàstics, l'al·loidisme, etc.—, sinó també perquè pel moment en què es van escriure inclouen moltíssimes dades d'interès històric. Entre els termes als quals fem referència, podríem destacar el de *topotip*: el grup animal, dins d'una raça, diferenciat nominalment pel seu lloc d'origen. De l'ovella ripollesa, se n'havien descrit els tipus berguedà, segarrenc, ripollès, etc. per Rossell i Vilà (1930). És una llàstima que quan es va redactar l'estàndard de l'ovella no es tinguessin en compte. No ens estem referint al concepte racial en si, sinó al que està denotat, a la necessitat d'haver

posat un segon cognom a la raça: «ovella ripollesa tipus segarrenç»⁵ o «gos d'atura català tipus aranès». Un altre exemple de terme no considerat és el d'*ecotip*: la morfologia d'uns animals de raça sensiblement diferenciada per l'entorn físic (climatològic, orogràfic, etc.). Seria el cas de la cabra del Montsià (Romagosa, 1975) un ecotip de la blanca de Rasquera? Un altre cas molt clar és el del gos d'atura català, que presentava uns formats molt diferents entre algunes comarques, no només deguts a l'entorn, sinó també a l'ús que se'n feia. I així, el «cerdà» (equivocadament associat a la varietat de pèl curt) (Parés, 2006), amb un format major, adequat per a vacades i eugassades, respecte de l'«aranès», més petit, més adequat per a oví. Els ecotips tampoc no es van tenir en compte per a races que vindrien després, com l'ase català (per exemple, té diferències documentades i marcades entre els tipus de comarques forestals, com el Berguedà, i les de secà, com l'Urgell) i el cavall pirinenc català (amb diferències clares, i encara paleses, entre comarques, sobretot fruit de les condicions orogràfiques i alimentàries). Advoquem, doncs, per un *mixtum compositum* d'escoles, en què trobi cabuda tant la terminologia més tradicional com les metodologies més modernes. I és que, en certa mesura, hi ha hagut una mena de reduccionisme cap a les categoritzacions racials de l'«estàndard racial» (una mena de l'*ideal type* weberiana).

L'«escola espanyola», quant a etnologia animal, hem de reconèixer que ha sigut molt sòlida, potser la més sòlida de tot Europa, i s'ha dotat d'unes eines i una terminologia potent (Aparicio, 1944), a la qual no hem sabut recórrer sempre. Aquesta terminologia també és part del patrimoni cultural —patrimoni lingüístic d'alt nivell, però patrimonial, al capdavant. En tenim bons exemples en els volums clàssics de Sánchez Belda, que ultrapassen el que és estrictament descriptiu i toca de ple molts aspectes culturals associats a cada raça (Sánchez i Sánchez, 1979).

4. LA COARTADA POLÍTICA COM A ELEMENT PATRIMONIALITZADOR

El món de les races ha estat normalment tractat com a una constitució d'unitats animals aïllades culturalment entre elles i molt sovint amb un únic enfocament, sense considerar tot l'univers associat: l'entorn, la interacció pròpia amb l'entorn, els elements folklòrics, les persones, etc., lluny de l'element patrimonial humà: «la race non pas comme une simple variation de l'espèce, mais comme une entité plus complexe qui révèle l'histoire des sociétés» (Pellegrini, 2004). La relació amb altres races sí que ha estat moltes

5. Possiblement amb influència de la rasa aragonesa, pels ramats transhumants de Terol i Saragossa (Tortosa, 1961).

vegades estudiada (Jordana, 1989; Jordana *et al.*, 1991; Azor *et al.*, 2005; Carrión, 2012), però tampoc no se n'han derivat gaires conclusions de relacions culturals; l'etnogràfic ha prevalgut sobre l'etnològic.⁶ A més, la consideració de les races com a model mental (Herrera, 2016) té unes consideracions socials (Jordana i Delgado, 2015) i no coneix de fronteres administratives (sinó de geogràfiques); però la coartada política no pot ser un atribut d'aïllament! Així mateix, a usos similars, seleccions similars; amb la qual cosa els elements culturals associats seran els que diferenciaran dues races, més que allò purament extern, *eidonòmic*.⁷

I si això és ja palès entre races ibèriques (seria absurd considerar com a races diferents d'oví ullerat la xisqueta i la xisqueta aragonesa, com a races diferents de boví bru, la bruna dels Pirineus i la *parda de muntanya*), molt més evident és amb races no hispàniques, sobretot de la Catalunya del Nord (Babo, 2000) —com la *chèvre pyrénéenne*, present en diferents ecotips en ambdós vessants del Pirineu, l'Albera⁸ o l'*âne des Pyrénées, type catalan*, com a raça pròpia, que no és més que un ecotip de l'ase català: «Cette pratique ancestrale correspond à un cadre géographique et culturel indépendant du zonage politique» (Wantz, 2013). Ens ha faltat també la consideració unitària dels Pirineus, per ambdós vessants, l'«efecte mirall» de què parlen Parés i Sinfreu (2011), amb alguna notable excepció, com la de Carrión (2012). Les relacions de transhumància, realment ancestrals, no es van veure trencades pels tractats de partió, com el de Cerdanya del 1659,⁹ ni pel comerç francès (des de l'Arièja a Poitou) de bestiar viu cap a Catalunya (Bourret, 1995). Les relacions amb Aragó per l'aprofitament de pastures tampoc no han estat mai estranyes (Sanllehy, 1996).

En els estudis de les races catalanes detectem, doncs, uns interessos molt marcats i, de vegades, massa institucionalitzats en la recerca, com ha estat dit, més en el pla purament etnogràfic —de registre morfològic— que etnològic¹⁰ —eclectic i interpretatiu en l'humà. Aquest element s'ha recollit sovint, però com a treball separat de la raça, desvinculat del sub-

6. Tot entenent «etnografia» com la disciplina pràctica que forneix dades a l'etnologia; el que en podríem dir «etnologia descriptiva», el primer pas per a l'anàlisi etnològica, que ultrapassa la simple observació externa (Pellegrini, 1999; Hamilton i Taylor, 2012).

7. No està recollit en català, però ens agrada el terme precís *eidonomia*, usat en altres llengües, del grec *eidolon* —imatge, aspecte— i *nomos* —regla, llei.

8. Coneguda com a *massanaise* al vessant francès (Wantz, 2013).

9. «En las cumbres de algunas de estas montañas se hallan muy extendidas llanuras, y en ellas y en los márgenes del Garona espaciosas y verdes praderías, que con el heno que producen, despues de haberle cortado, y secado en el verano, sustentan en el invierno todo el ganado mayor y menor del valle, en cuyos puertos y montes se hallan tan abundantes pastos, que no solo sustentan el que acá se cría, pero en los veranos apacientan en ellos mas de treinta mil cabezas de ganado extranjero de los Reynos de España y Francia» (de Gracia, 1793, p. 18-19).

10. Del grec *logia*, que expressa «estudi o tractat».

jecte viu que l'havia originat i que el justificava (Vilarrasa, 1981; Costa, 1987).

5. DE L'ETNICITZACIÓ ALS RECURSOS ZOOGENÈTICS

En cap cas no posem en qüestió el terme *raça*, hagi estat quin hagi estat l'enfocament del seu estudi —etnològic o etnogràfic, en tradició poc espanyola o molt—, perquè anem més enllà de les *variétés* de Buffon (1707-1788) (Farber, 1972; Doron, 2012), més enllà de la seva definició biològica (Sierra, 1998) i hi hem d'encaixar elements socials i culturals, tal com hem anat dient al llarg d'aquest text. I, a més, en defensem el benefici científic, atès que l'enfocament etnològic permet entreveure les diferències entre races similars.

Ara bé, referir-se a les races com a «recursos zoogenètics» (Hidalgo *et al.*, 1996; Fernández i Gómez, 2007), com es tendeix a fer darrerament en l'etnologia animal iberoamericana, és una visió absolutament genetista. Hi ha, fins i tot, la Sociedad Española de Recursos Genéticos Animales (SERGA). No volem, de cap manera, menystenir la importància en recerca i divulgació que fa aquesta entitat, sinó simplement il·lustrar aquesta manca de consideració de l'element patrimonial.

Els darrers decennis hi ha hagut un esforç important per a estudiar i divulgar les races catalanes, sobretot des de la Facultat de Veterinària de la UAB, que manté un notable lloc a <http://www.rac.uab.es/> (taula 1), i la Generalitat de Catalunya, que hi ha abocat importants recursos de recerca, terminològics (TERMCAT, 1999) i de divulgació (la sèrie «Catalunya Rural i Agrària», del Servei de Producció Ramadera). Remetem el lector a l'enllaç de la UAB esmentat anteriorment per a disposar de quasi tota la bibliografia sobre el tema. Seguim avançant, però, acoblant-hi tots aquells elements patrimonials que també s'estan perdent, i catalogant noves poblacions que es creien extingides, com la gallina pairal i la cabra catalana (figura 3). L'estudi de les races ja extingides també és interessant i necessari des d'un punt de vista històric, cultural i etnogràfic (Sierra, 2001; Álvarez, 2015); com és el cas de l'ovella fardasca, del sud de Catalunya, que tal volta és la mateixa que la trepada, la qual descriuen Parés i Vilaró (1990) a partir de referències escrites.

Això no representaria un anacronisme en els enfocaments, sinó més aviat una heterogeneïtat de les disciplines des de les quals caldria treballar el tema de les races. El concepte estrictament biològic amb què s'ha enfocat l'estudi de les races es deu, molt segurament, al biaix dels investigadors que s'hi han dedicat —majoritàriament veterinaris—, desconexors en molts casos de temes folklòrics o més antropocèntrics, per dir-ho d'alguna manera; de fet, no en són ells, els especialistes —ni ho han de ser.

TAULA I. *Relació de races catalanes*

Èquids	Ase català Cavall pirinenc català
Bòvids	Alberesa Bruna dels Pirineus Pallaresa
Ovins	Xisqueta Ripollesa Aranesa Berberina (*) Fardasca (*)
Cabrum	Blanca de Rasquera Cabra catalana (*) Alberesa (*)
Cànids	Gos d'atura català Muntanya dels Pirineus

(*) Raça no reconeguda oficialment.

FONT: Elaboració pròpia a partir del web <http://www.rac.uab.es/>.

FIGURA 3. *Exemplar adult femella de cabra catalana*



FONT: Fotografia de l'autor.

6. A TALL DE RESUM

La dispersió, tant temporal com sobretot disciplinària, i de vegades l'aïllament dels estudis sobre les races autòctones fan difícil la integració en el procés general d'avaluació etnològica i, per això, caldria avançar en la multidisciplinarietat de la seva recerca. La varietat i complexitat de la disciplina etnològica s'incrementarà a mesura que entri en conflicte amb d'altres ja establertes, però que ara van per separat: etnografia, antropologia, ecologia...

Per acabar, volem expressar el nostre convenciment que els estudis etnològics del futur immediat hauran de fer-se ressò d'alguns dels nous problemes més directes que afecten les races, però també de les comunitats que les mantenen: la despoblació rural, la marginació, les formes de relacions socials i simbòliques que impliquen, la problemàtica dins d'un marc de forta immigració rural, etc.; aspectes tots ells que plantegen tant problemes com reptes constants d'ordre teòric i, sobretot, metodològic, a una etnologia animal que té davant seu un camí encara llarg per a recórrer.

AGRAÏMENTS

A Vicenç Alluè, de la Facultat de Veterinària de la UAB, i a Teresa Vilaró, filòloga, pels suggeriments aportats. L'autor agraeix igualment els suggeriments de l'editora i el revisor, si bé continua essent responsabilitat meva tot el que he manifestat en aquest article.

BIBLIOGRAFIA

- ÁLVAREZ, S. (2005). «La cabra blanca de Rasquera». *Entre Camps i Animals*, núm. 53, p. 30-31.
- (2015). «El Moltó Tarragoní, una raza antigua extinguida». *Archivos de zootecnia*, núm. 64, p. 25-29.
- APARICIO, G. (1944). *Zootecnia especial. Etnología compendiada*, 3a ed. Còrdova: Imprenta Moderna.
- AZOR, P. J. [et al.]. (2005). «Phylogenetic relationships among spanish goats breeds». *Animal genetics*, núm. 36, vol. 5, p. 423-425.
- BABO, D. (2000). *Races ovines et caprines françaises*. París: Éditions France Agricole.
- BERBIELA, R.; ARÁN, S. (1907). *Zootecnia general y especial*. Saragossa: Abadía y Capapé.
- BOURRET, C. (1995). *Les Pyrénées Centrales: du IXe au XIXe siècle*. Aspet: Pyrè-Graph Éditions.

- CABÚS, C. (1988). «La cria del cavall hispa-bretó de la Cerdanya». *Revista de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre*, hivern, 87, p. 9-16.
- CALVO, L. (1990). «La antropologia biològica en Catalunya». *LLULL*, núm. 13, p. 321-348.
- CARNÉ, S. (2005). *La cabra blanca de Rasquera: Caracterització estructural de les explotacions i estudi morfològic de la raça*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. [Tesina d'investigació]
- CARRIÓN, C. A. (2012). *Estudio de la diversidad y relaciones genéticas de seis razas ovinas pirenaicas orientales*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. [Memòria de màster]
- CASELLAS, J. [et al.]. (2004). «Genetic diversity measures of the bovine alberes breed using microsatellites: Variability among herds and types of coat colour». *Journal of Animal Breeding and Genetics*, núm. 121, vol. 2, p. 101-110.
- COROMINAS, E. (1990). «Resum biogràfic del professor Rossell». *Quaderns Agraris*, núm. 12, p. 53-54.
- COSTA, E. (1987). *Viatges amb els pastors transhumants*. Barcelona: Montblanc-Martín.
- DORON, C.-O. (2012). «Race and genealogy. Buffon and the formation of the concept of "race"». *Humana.Mente: Journal of Philosophical Studies*, núm. 22, p. 75-109.
- FARBER, P. L. (1972). «Buffon and the concept of species». *Journal of the History of Biology*, núm. 5, vol. 2, p. 259-284.
- FERNÁNDEZ, G.; GÓMEZ, A. G. (2007). «Caracterización, utilización y conservación de los recursos zoogenéticos locales». *Archivos de zootecnia*, núm. 56, p. 377-378.
- FERRET, A. (1983). «La raça ripollesa. Una raça ovina autòctona». *Ciència*, 2a època, núm. 30, vol. 3, p. 488-493.
- FOLCH, R. (1987). «Races autòctones de mamífers domèstics». A: *Història natural dels Països Catalans*, vol. 13. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 476-480.
- GELABERT, J. (1951). «La producción equina en la provincia de Gerona». A: *II Congreso Internacional Veterinario de Zootecnia*. Madrid, p. 337-372.
- GRACIA DE TOLBA, J. F. (1793). *Relación al Rey Don Felipe III. Nuestro Señor*. Madrid: Antonio Espinosa.
- HAGEDOORN, A. L. (1939). *Animal Breeding*. 2a ed. Londres: Crosby Lockwood & Son Ltd.
- HAMILTON, L.; TAYLOR, N. (2012). «Ethnography in evolution: Adapting to the animal 'other' in organizations». *Journal of Organizational Ethnography*, núm. 1, vol. 1, p. 43-51.
- HERRERA, M. (2016). «Metodología de caracterización zooetnológica». A: *La ganadería andaluza en el siglo XXI*, Junta de Andalucía, p. 435-448.

- HIDALGO, C. O.; TAMARGO, C.; FERNÁNDEZ, Á.; MERINO, M. J. (1996). «Recursos zoogenéticos. Banco de razas domésticas autóctonas en peligro de desaparición». *Tecnología Agroalimentaria*, núm. 15, p. 45-52.
- HOVELACQUE, A. (1876). «Ethnologie et ethnographie». *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*, núm. 11, vol. 1, p. 298-306.
- JORDANA, J. (1989). *Relaciones genéticas en cánidos españoles*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. [Tesi doctoral]
- JORDANA, J.; DELGADO, J. V. (2015). «Una visión socio-económica de la conservación de las razas y sistemas locales basada en sus productos diferenciados». *Actas iberoamericanas en conservación animal*, núm. 6, p. 1-15.
- JORDANA, J.; FOLCH, P. (1996). «The endangered Catalonia donkey breed: The main ancestor of the American ass or mammoth». *Journal of equine veterinary science*, núm. 16, vol. 10, p. 436-441.
- JORDANA, J.; PELEGRÍN, M.; PIEDRAFITA, J. (1991). «Relaciones genéticas en bovinos españoles obtenidas a partir del estudio de caracteres morfológicos». *Información técnica económica agraria*, núm. 87A, vol. 1, p. 50-64.
- JORDANA, J.; PIEDRAFITA, J. (1996). «The “bruna dels Pirineus” (Pyrenean brown breed): A genetic study of a rare cattle breed in Catalonia (Spain)». *Biochemical Systematics and Ecology*, núm. 24, vol. 6, p. 485-498.
- JORDANA, J.; PIEDRAFITA, J.; CARRE, X.; MARTELL, A. (1999). «Conservation genetics of an endangered catalonian cattle breed (“alberes”)». *Genetics and Molecular Biology*, núm. 22, vol. 3, p. 387-394.
- LAURENT, A. (1999). «La conservación de las razas de rumiantes domésticas en Francia». *Naturzale*, núm. 14, p. 37-56.
- MASCORT, L. (1957). *La raza vacuna de las Alberes*. Còrdova: Universidad de Córdoba. [Tesi doctoral]
- MOYANO, P. (1908). *Tratado de cría caballar, mular y asnal*. Madrid: Hijos de Cuesta.
- PARÉS, P. M. (2002). «Un breu recull documentat de les races extingides de bestiar a Catalunya». *IBIX*, núm. 3, p. 125-138.
- (2006). *El gos d'atura català i el gos de muntanya dels Pirineus*. Sant Vicenç de Castellet, Barcelona: Farell Editors.
- (2008). *Caracterització estructural i racial de la raça ovina aranesa*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. [Tesi doctoral]
- PARÉS, P. M.; SINFREU, I. (2011). «L'étude comparative de quelques races bovines pyrénéennes montre une unité ethnologique “en miroir”». *Etnozootéchnie*, núm. 90, p. 93-100.
- PARÉS, P. M.; VILARÓ, T. (1990). «Races de bestiar catalanes». *Ciència*, vol. VII, p. 53-58.
- PELLEGRINI, P. (1999). «De l'idée de race animale et de son évolution dans le milieu de l'élevage». *Ruralia* [en línia], núm. 5. <<https://journals.openedition.org/ruralia/112>>.

- (2004). «Les races bovines rustiques et leur domestication». *Ethnologie française*, núm. 34, vol. 1, p. 129.
- ROCA I TORRAS, J. (1998). «Història de la veterinària catalana. El veterinari avui.» *Dovella*, tardor, p. 29-35.
- ROMAGOSA, J. A. (1958). «El garañón catalán». Madrid: Universidad de Madrid.
- (1975). *Manejo de cabras y cabritos en cebo precoz*. Madrid: Editorial Pons.
- ROSSELL I VILÀ, P. M. (1930). «Las razas animales en relación con la etnología de Cataluña». *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Arte de Barcelona*, núm. XXII, vol. 1, p. 1-39.
- (1931). «Les races animals relacionades amb l'etnologia de Catalunya». *Agricultura i Ramaderia*, núm. 14, p. 114-116.
- SALVANS, L. (1947). «El garañón catalán». A: *Primer Congreso Veterinario de Zootecnia*. Madrid: Sociedad Veterinaria de Zootecnia, p. 11-56.
- SÁNCHEZ, A.; SÁNCHEZ, M. C. (1979). *Razas ovinas españolas*. Madrid: Publicaciones de extensión agraria.
- SANLEHY, M. A. (1996). *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (S. XVII-XVIII): Dels usos comunals a la dependència econòmica*. Barcelona: Universitat de Barcelona. [Tesi doctoral]
- SIERRA, I. (1998). «Interés del estudio de algunas razas en peligro con peculiares características». *Archivos de zootecnia*, núm. 47, p. 411-416.
- (2001). «El concepto de raza: Evolución y realidad». *Archivos de zootecnia*, núm. 50, p. 547-564.
- SINFREU, I. (2011). «Estudi històric, comparatiu i morfològic de la raça bovina pallaresa». Lleida: Universitat de Lleida [en línia]. <<http://repositori.udl.cat/handle/10459.1/46478>>.
- SOLDEVILA, A. (2005). «Els últims concursos de cavalls de tir a l'Empordà: 1943-1953». *Història Agrària*, núm. 38, p. 203-216.
- TERMCAT (1999). *Criteris per a la denominació de races d'animals domèstics* [en línia]. <<http://www.termcat.cat/docs/docs/DenominacioRacesAnimals.pdf>>.
- TORRES, E.; QUEROL, J.; BOSCH, E. (1983). «La raza hispano-bretona en La Cerdanya». A: *34a Reunión Anual de la Federación Europea de Zootecnia*. Madrid: Federación Europea de Zootecnia.
- TORTOSA, J. (1961). *Lérida. El medio y la vida en la provincia. Estudio geográfico*. Lleida: Escuela Provincial.
- TURIERA, J. (1913). *L'Agriculture en Cerdagne*.
- VILARRASA, S. (1981). *La Vida dels pastors*, 2a ed. Ripoll: Tipografia Ripollesa, Imp. Maideu.
- WANTZ, D. (2013). «La Massanaise». *Le Journal de Ferme*, núm. 74, p. 5-7.